

FLAMINII MUNICIPALI ȘI CULTUL IMPERIAL ÎN PROVINCIIILE MOESIA INFERIOR ȘI MOESIA SUPERIOR

DE

DAN APARASCHIVEI

Într-unul dintre primele studii despre cultul imperial, M. Hirschfeld afirma relativ la originea și esența acestuia: „C'est une plante exotique née sur le sol de l'Orient grec et transportée en Occident avec la nouvelle monarchie; elle s'acclimatée sur cette terre étrangère avec une rapidité surprenante, a jeté des racines profondes et produit des fleurs d'une espèce particulière”¹. Bibliografia care abordează această temă este absolut impresionantă, mai ales pentru provinciile occidentale și pentru partea africană a Imperiului². În

¹ M. Hirschfeld, *Contribution à l'histoire du culte impérial chez les romains*, în *Revue épigraphiques du midi de la France*, 51, 1888, p. 398. A se vedea, în același context, F. Sokolowski, *Caractère du culte des monarques hellénistiques*, în *Eos*, XLII, 1947, p. 169–174 și J. Tondriau, *Bibliographie du culte des souverains hellénistes et romains*, în *Bulletin ass. G. Budé*, 1948, p. 105–125 și, de asemenea, cea mai recentă contribuție a lui P. van Nuffelen, *Le culte royal de l'Empire de Séleucides : une interprétation*, în *Historia*, 53, 2004, 3, p. 278–301, cu bibliografia la zi.

² Prezentăm aici doar câteva titluri: H. Dessau, *De sodalibus et flaminibus augustilibus*, în *EE* III, 1877, p. 205–299; E. Dejudin, *Le culte de divi et celui de Rome et d'Auguste*, în *RPh*, III, 1879, p. 33–63; M. Hirschfeld, *op. cit.*, 1888, p. 398–402; idem, *Le culte impérial chez les Romains*, în *Revue épigraphiques du midi de la France*, 52, 1889, p. 413–418; E. Beurlier, *Le culte impérial : son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, Paris, 1891; E. Kornemann, *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte*, în *Klio*, 1, 1901, p. 51–146; Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, VIII, Berlin, 1913; J. Gagé, *Les sacerdotés d'Auguste et ses réformes religieuses*, în *MEFRA*, I–IV, 1931, p. 75–108; R. Etienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1958; J. Deininger, *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1965; D. Ladage, *Städtische Priester – und Kultämter im lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit*, Köln, 1971; G. Alföldy, *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid, 1973; R. Duthoy, *Recherches sur la répartition géographique et chronologique des termes sévir augustalis, augustalis et sévir dans l'Empire romain*, în *ES*, 11, 1976, p. 143–214; R. Duthoy, *Les augustales*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 1254–1309; H. von Hesberg, *Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 911–995; R. Turcan, *Le culte impérial au IIIe siècle*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 996–1084; P. von Herz, *Bibliographie zum römischen Kaiserkult (1955–1975)*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 833–910; D. Ladage, *Soziale Aspekte des Kaiserkultes*, în *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Köln, 1980, p. 377–388; C. Farnaux, *Mercure romain, les mercuriales et l'institution du culte impérial sous le principat augustéen*, în *ANRW* II, 17. 1, 1981, p. 457–501; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol I, *Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, partea I, Leiden, New York, Copenhaga, Köln, 1987; *Ibidem*, partea a II-a, 1987; R. Etienne, *Le culte impérial, vecteur de la hiérarchisation urbaine*, în *Les villes de Lusitanie romaine. Hiérarchies et territoires, Talence, le 8–9 décembre 1988*, Paris, 1990, p. 215–231; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol II, partea 1, Leiden, New York, Copenhaga, Köln, 1991; *ibidem*, 1992, partea a II-a; G. Alföldy, *Städte, Eliten und Gesellschaft in der Gallia Cisalpina. Epigraphische-historische Untersuchungen*, Stuttgart, 1999; I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford, 2002; D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol III, *Provincial Cult*, partea 1. *Institution and Evolution*, Leiden, Boston, Köln, 2002; idem, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol III, *Provincial Cult*, partea a II-a, *The Provincial Priesthood*, Leiden, Boston, Köln, 2002; idem, *The Imperial Cult in the Latin West*, vol III, *Provincial Cult*, partea a III-a, *The Provincial Centre. Provincial Cult*, Leiden, Boston, 2004.

schimb, pentru provinciile de la Dunărea de Jos există prea puține studii concentrate pe cercetarea aspectelor, interesante și destul de puțin cunoscute, legate de cultul imperial³.

Scopul lucrării de față este de a reconstitui, în special pe baza surselor epigrafice, imaginea veridică a flaminilor ca oficianți ai cultului imperial municipal în cele două Moesii. Reprezentativitatea acestei categorii sacerdotale în centrele urbane moesice ar putea aduce lumină și în ceea ce privește alte aspecte ale răspândirii cultului împăratului, precum identificarea sediului preotului cultului provincial.

În ciuda numeroaselor cercetări făcute și a lucrărilor publicate încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în istoriografie se mai păstrează destule controverse legate de diversitatea denumirii preoților cultului imperial municipal. Varietatea lor, strâns corelată cu libertatea de care beneficiau orașele, a fost atribuită spontaneității autorităților locale care puteau depăși chiar disciplina legal stabilită. Este dovada faptului că nu existau reguli comandate și impuse de la centru, provinciile și chiar structurile urbane având puterea de a lua o decizie finală pentru organizarea cultului.

Alături de *flamines* sunt menționați ca oficianți ai cultului imperial municipal *pontifices* sau chiar *sacerdotes*. În Lusitania, de exemplu, toți preoții acestui cult sunt cunoscuți ca *flamines*. Aceeași situație se regăsește și în Hispania Tarraconensis, cu o singură excepție, un *pontifex Caesarum primus*⁴. În Betica există o varietate de situații interesante și complexe⁵. Aici, în inscripții apar *pontifices* consacrați anumitor împărați, dar cei mai mulți sunt menționați doar alături de orașul în care slujeau. Totuși, pentru că erau apropiați ai familiei imperiale au fost asociați aceluiași cult⁶.

Există, însă, opinii care susțin ideea unei evidente diferențe între *flamines* și *pontifices*, ultimii trebuind să îndeplinească sarcini diferite, conform legilor municipale⁷. W. Liebenam stabilea, la începutul secolului al XX-lea, o ierarhie a preoților din orașe după importanța pe care o aveau: primul loc ar fi revenit *flamines*, urmați de *pontifices* și *sacerdotes*⁸. Astăzi, după intensele cercetări care au avut loc mai ales în ultimele trei decenii, această ierarhie a fost revizuită.

În orașele care fac obiectul cercetării noastre, preoții cultului imperial erau *flamines*. Cât privește pe pontifii și sacerdoții consemnați în izvoare, nimic nu ne ajută să identificăm printre responsabilitățile lor și celebrarea cultului împăratului.

Flaminul municipal celebra cultul la anumite date menționate într-un calendar special elaborat pentru precizarea momentelor importante din viața împăratului⁹. El era ales pentru un an de către *ordo decurionum* dintre foștii magistrați municipali. În câteva inscripții din regiunea danubiană apar situații interesante legate atât de persoanele care ocupau aceste funcții, dar și în ceea ce privește instituția propriu-zisă.

³ D.M. Pippidi, *Note despre cultul imperial*, în *Revista clasică*, II, 1930, p. 25–35; idem, *Ein Augustus Tempel in der Dobrukscha*, în *JÖAI*, 44, 1957 (1959), p. 229–238; Z. Gočeva, *Zum Kaiserkult in Nicopolis ad Istrum*, în *Krise–Krisenbewusstsein–Krisenbewältigung. Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des 3. Jahrhunderts*, Halle, 1988, p. 24–28; idem, *Der Imperatorenkult in Moesia Inferior und das Problem der Romanisierung*, în *Balkanica Posnaniensia* 5, 1990, p. 139–150; idem, *Il culto imperiale a Novae*, în *Limes, Studi di storia* 5, 1994, p. 101–105; idem, *Kaiserkult in Nicopolis ad Istrum*, în *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Târnovo 26–30 July 2000)*, Sofia, 2002, p. 85–90. Pentru Dacia a se vedea D. Tudor, *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia*, în *Dacia* VI, 1962, p. 199–214; R. Ardevan, *Les flamines municipaux dans la Dacie romaine*, în *Religio deorum. Actas del Coloquio internacional de epigrafia Culto y sociedad en Occidente*, Barcelona, 1997, p. 47–53; idem, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998. Pentru instituții, L. Mrozewicz, *Municipalaristokratie in Moesia Inferior*, în *Eos*, LXX, 1982, p. 299–318; idem, *Arystokracja municypalna w Rzymskich Prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego cesarstwa*, Poznań, 1989, mai ales p. 85–109 și p. 145–200.

⁴ R. Etienne, *op. cit.*, 1958, p. 232.

⁵ *CIL* II, 1534, 2105, 3362; în Betica sunt confirmați pentru perioada dintre Tiberius și Caligula atât *pontifices Augusti* cât și *pontifices Caesarum y pontifices divi Augusti*, personaje aparținând înaltei societăți. C. Castillo, *Los pontifices de la Bética. Religio Deorum*, în *Actas del Coloquio internacional de epigrafia Culto y sociedad en Occident*, Barcelona, 1997, p. 87.

⁶ C. Castillo, *op. cit.*, p. 90.

⁷ A se vedea R. Etienne, *op. cit.*, 1958, p. 232.

⁸ W. Liebenam, *Stadtverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 345; *CIL* VIII, 9663.

⁹ D. Fishwick, *op. cit.*, 2004, p. 229–232.

Pentru cele două Moesii s-au identificat până acum șapte *flamines* municipali, foarte puțin dacă se au în vedere alte provincii, mai ales cele occidentale. Aceștia sunt:

M. Anton(ius) Ponticus – Viminacium
C. Corn(elius) Pacatus – Viminacium
M. Petr(onius) Rusticus – Viminacium
M. Titius Maximus – Oescus
G. Sco[pius?] Marcianu[s] – Oescus
T. Flavius Valentinus - Oescus
C. Valerius Longinianus – Troesmis

Toți deținătorii acestei funcții publice erau cetățeni romani, condiție *sine qua non* pentru a ocupa prestigiosul sacerdoțiu. Constatăm că doar unul dintre personaje avea *nomen gentile* imperial. Aceasta dovedește, printre altele, că erau aleși mai ales dintre descendenții familiilor de vechi cetățeni și destul de rar dintre noii veniți. De asemenea, se confirmă importanța acestei demnități pentru fiecare comunitate urbană¹⁰.

Marcus Antonius Ponticus¹¹ (tabelul I, nr.1), de la Viminacium, a ridicat un monument, probabil în 214, când Caracalla a trecut prin regiunea danubiană¹². Dedicția este făcută *ob honorem flamonium*¹³. Se precizează doar că făcea parte din *ordo decurionum* al municipiului Viminacium, fără alte funcții, civile sau religioase.

Conform unei inscripții de la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, **C(aius) Corn(elius) Pacatus**¹⁴ (tabelul I, nr. 2), de la Viminacium, a fost decurion și flamen¹⁵. La fel ca și pentru predecesorul său, nu se menționează nici o altă etapă din *cursus honorum* pe care l-a urmat acest personaj.

Pentru al treilea flamin de la Viminacium, **M(arcus) Petr(onius) Rusticus** (tabelul I, nr. 3), nu cunoaștem nici una dintre demnitățile municipale deținute anterior¹⁶. Formula *ob honorem flamonii* este utilizată și în acest caz.

M(arcus) Titius M. f. Pap(iria) Maximus (tabelul 1, nr. 4), de la Oescus, membru al *ordo equester*¹⁷, este un caz particular. Provenind din tribul Papiria, este singurul *flamen perpetuus* cunoscut în cele două Moesii¹⁸. Această titulatură a suscitat numeroase controverse¹⁹. Luând în calcul sursele epigrafice de pe întreg cuprinsul Imperiului, concluzia care se desprinde este că această demnitate era acordată destul de rar, deci era o onoare extraordinară²⁰.

¹⁰ Îi mulțumim și pe această cale domnului prof. dr. R. Ardevan pentru sugestiile și observațiile făcute pe marginea acestui articol.

¹¹ Pentru *Ponticus* în Moesia Superior, *Onomasticon*, vol. III, p. 152.

¹² *JMS* II, 101.

¹³ După Mommsen, *Flamonium* este o formulă originală și corectă pentru acești preoți. Cf. Th. Mommsen, *op. cit.*, p. 257–259.

¹⁴ Pentru cognomenul *Pacatus*, foarte rar întâlnit în Moesii, a se vedea *Onomasticon*, vol. III, p. 119.

¹⁵ L. Mrozewicz, *op. cit.*, 1989, p. 91, nota 673.

¹⁶ Pentru gentiliciul *Petronius*, a se vedea *Onomasticon*, vol. III, p. 135, iar pentru cognomenul *Rusticus*, singurul din Moesia Superior, în *Onomasticon*, vol. IV, p. 37.

¹⁷ L. Mrozewicz, *Municipalgesellschaft und römische Ritter. Das Beispiel der Nordprovinzen des römischen Reiches*, în *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international de Bruxelles-Leuven, 5–7 octobre 1995, École Française de Rome, 1999, p. 68.

¹⁸ A se vedea alte mărturii din Imperiu pentru *flamines perpetui*: în Hispania, *ILS* 5079, 6936; în Africa, *ILS* 450, 644, 787 (acest titlu se menține până la sfârșitul secolului al IV-lea), 1315, 1435, 1440, 2751, 2752, 2753, 2996, 3957, 4433, 5073, 5076, 5441, 542, 5533, 5554 (sec. IV), 5564, 5568, 5571, 5597, 5713, 5730 (sub Valentinian), 5788, 6780, 6809, 6829, 6830, 6833, 6835, 6838, 6840, 6852, 6852, a, 6863, a, 6864, 8914, 9043, 9392, 9393, 9401, 9404, 9407.

¹⁹ M. Hirschfeld demonstrează în primele studii despre acest cult că *flamines perpetui* erau aleși pentru un an, la fel ca *flamines* obișnuiți, doar că la sfârșitul acestei perioade păstrau titlul și prerogativele. S-a analizat, de asemenea, posibilitatea reînnoțirii unui flamin în aceeași funcție, după expirarea perioadei legale de un an, sau după o anumită perioadă. Cf. F. Geiger, *De sacerdotibus augustorum municipalibus*, Halle, 1913, p. 46. Diversele teorii reluate și reanalizate în decursul anilor nu au înlăturat, însă, certitudinea că flaminii erau aleși anual.

²⁰ Nu se cunoaște nici un *flamen perpetuus* în Galia Narbonensis, în vreme ce în Italia și Spania apare de câteva ori. În schimb, în Africa este încununarea carierei municipale a magistraților. J. M. Lassere, *Manuel d'épigraphie latine*, Paris, 2005, p. 625.

Cât despre cariera municipală a personajului mai sus-menționat, el a fost *duumvir* și *quinquennalis*. Mențiunea funcției de flamin după magistraturile municipale cele mai însemnate demonstrează că această demnitate reprezenta apogeul în *cursus honorum* urmat de magistratul municipal.

Al doilea *flamen coloniae* este **G(aius) Sco[pius] Marcianu[s]**²¹ (tabelul I, nr. 5), *flam(en) Tit(i) Ve[sp(asiani)]*. Este varianta din *ILBulg* nr. 75, inspirată din analiza făcută de V. Beševliev. Ca prim editor al inscripției, Beševliev nu a putut identifica decât grupul de litere TNVI²². În *AE* găsim o altă soluție în citirea acestei inscripții: *flamen Divi*²³. Este adevărat că inscripția este foarte puțin vizibilă, dar o analiză logică ar putea fi un suport argumentativ suplimentar pentru o concluzie.

Existența unui *flamen Augusti Titi Vespasiani* la Oescus ne pare imposibilă, pentru că Oescus, după cum bine se știe, a primit de la Traian statutul de *colonia*. Cultul imperial era oficiat cu predilecție în orașele din provincii care beneficiau deja de titlul de *municipium* sau *colonia*. Mai mult, cultul imperial se impune în această regiune începând tocmai cu împăratul Traian. Este drept că, în Moesii, s-a celebrat în perioada Antoninilor un cult colectiv (*Romae, Augusti, Divorum*) cu accent deosebit pe *Augustus* (împăratul în viață). Este, de fapt, o caracteristică a epocii, valabilă și în alte regiuni ale Imperiului.

Totuși, în această perioadă, provincia și orașele beneficiau încă de o mare libertate în ceea ce privea cultul *divi*-lor, alături de împăratul în viață. Soluția editorului *ILBulg* o găsim inexactă și acceptăm varianta din *AE*, *flamen Divi*. Inscripția este datată, conform gentiliciilor celorlalte personaje, către jumătatea secolului al II-lea, sau posibil chiar mai târziu, oricum, după Hadrian. Fără a putea emite decât o ipoteză, credem că varianta *flamen Divi [Traiani]* este cea mai apropiată de realitate, ținând cont de calitatea de *conditor* al coloniei a împăratului Antonin^{23bis}.

T. Flavius T. f. Pap(iria) Valentinus (tabelul I, nr. 6), *eques Romanus*²⁴, este al treilea beneficiar al acestei demnități în singura colonie a Moesiei Inferior. Membru al aceleiași trib Papiria, este cunoscut ca deținător al mai multor funcții și onoruri la Oescus, dar și la Apulum, în Dacia²⁵. Flavius Valentinus a deținut această demnitate la sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea.

Este foarte interesant de remarcat că, la Oescus, în ciuda numărului redus de flamini (trei) consemnați până astăzi, cultul imperial a cunoscut o dinamică aparte, această instituție impunându-se, probabil, mai devreme decât în celelalte orașe ale Moesiei.

C(aius) Valerius Longinianus de la Troesmis, este singurul oficiant al cultului imperial municipal din Dobrogea romană (tabelul I, nr. 7). El a parcurs un *cursus honorum* municipal complet și demnitatea sacerdotală este semnalată înaintea magistraturilor municipale. Sunt situații cunoscute și pentru alte regiuni ale Imperiului. Oricum, este greu de admis că edilitatea și chestura au fost îndeplinite de acest personaj după ce fusese flamin. Cel mai probabil, Longinianus a deținut mai întâi magistraturile civile normale, *qu(aestor)*, *aed(ilis)* și (*duum*)*vir Mu(nicipii) Tr(oesmensium)*, iar apoi a fost recompensat pentru întreaga sa carieră municipală cu acest sacerdoțiu prestigios.

Astfel, în două cazuri, flaminatul este singura demnitate menționată (unul la Viminacium și unul la Oescus). Această funcție apare în schimb alături de calitatea de *decurio municipii* (la Viminacium, de două ori) și alături de cea de *II vir quinquennalis* (la Oescus). În *cursus honorum* al lui Marcus Titus Maximus apar și demnitățile de *praefectus saltus* și *patronus fabrum*. Un alt flamin de la Oescus este evocat ca fost deținător al magistraturii supreme din oraș, *duumviratul*, dar și ca *praefectus saltus*, *patronus coloniae Oescensium* și *patronus collegium fabrum*. Tot la Oescus apare singurul *flamen perpetuus*. La Troesmis, singurul flamin municipal cunoscut a parcurs întreg *cursus honorum* până să dețină această preoție. Nici unul dintre *flamines* municipali din Moesia nu a beneficiat de funcții provinciale.

Numărul flaminilor din Moesia Inferior și Moesia Superior este, prin urmare, destul de redus dacă ne raportăm, spre exemplu, la o provincie vecină, Dacia²⁶, sau la alte provincii ale Imperiului.

²¹ Pentru *Scopius* a se vedea *Onomasticon*, vol. IV, p. 55.

²² V. Beševliev, *Epigrafski prinosi (Contributions épigraphiques)*, Sofia, 1952, nr. 85.

²³ *AE*, 1957, nr. 295.

^{23bis} Conf. dr. N. Sharankov, de la Univ. din Sofia, ne-a sugerat, argumentat, varianta *flam(en) et IIVI[ral(is)]*, care mi se pare viabilă.

²⁴ Mrozewicz, *op. cit.*, 1999, p. 67.

²⁵ R. Ivanov, *T. Flavius Valentinus aus Colonia Ulpia Oescensium (cursus honorum)*, în *Römische Städte und Festungen an der Donau, Beograd, 16–19 oktober 2003*, Belgrad, 2005, p. 219–222.

²⁶ R. Ardevan, *op. cit.*, 1997, p. 47–53.

Este interesant că toate inscripțiile care îi menționează pe *flamines* sunt datate în a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, mai precis în perioada în care urbanizarea în provinciile Dunării de Jos a atins cota maximă.

Fără a putea ignora contribuția Antoninilor la dezvoltarea și prosperitatea urbană în zonă, credem că împărații Severi au fost cei care au finalizat această operă, la nivel urbanistic, administrativ și juridic, dar și religios, dacă ne referim la cultul imperial și instituțiile sale.

Se cunoaște prea bine preocuparea particulară a Antoninilor pentru orașele Moesiilor. Traian, Hadrian, Marcus Aurelius și Commodus au fondat și au promovat mai multe așezări urbane în această zonă. Opera lor a fost, însă, completată și îmbunătățită de Severi. O relație între evoluția urbană în Moesii și dezvoltarea cultului imperial municipal în această regiune o găsim ca fiind evidentă²⁷. În consecință, dacă la începutul secolului al II-lea cultul imperial municipal începea să capete formă organizată, mai ales la Oescus, manifestarea sa maximă poate fi plasată la sfârșitul acestui secol și la începutul celui următor.

Dar tocmai de la sfârșitul secolului al II-lea, în Imperiu, privit în ansamblul său, se constată o degradare de formă și conținut a cultului împăratului²⁸. Această decadentă a fost accelerată de problemele politice, economice și morale ale Imperiului. Bineînțeles, situațiile variaau de la o provincie la alta: de la o delăsare mai accentuată în Vest, la o oarecare vivacitate în răsăritul grecesc²⁹.

Revitalizarea cultului în timpul Severilor era, totuși, departe de strălucirea cunoscută anterior. Revigorarea a fost de fapt o transformare de fond a cultului imperial. Esența monarhiei a devenit mai degrabă orientală decât romană, iar împăratul a fost transformat într-un salvator și un binefăcător³⁰. Exact în acest context și în această perioadă are loc maturizarea cultului imperial în cele două Moesii. S-ar putea vorbi, prin urmare, de o dezvoltare „contre-pied” a cultului imperial în orașele moesice.

Un aspect care considerăm că este de maxim interes este identificarea sediului *concilium provinciae* și, implicit, al sacerdoțiului provincial.

Existența a trei *flamines* la Viminacium justifică faptul că în ceea ce privește instituțiile cultului imperial, Viminacium este orașul cel mai bine reprezentat din Moesia Superior. Absența oricărei informații despre un *sacerdos provinciae*³¹ a creat dificultăți în identificarea orașului de rezidență a preotului. Au fost propuse mai multe locații, dar două dintre ele au fost argumentate temeinic: Remesiana (Bela Palanka, Serbia) și Viminacium (Kostolac, Serbia). Dacă prima se bazează pe o inscripție fragmentară în onoarea lui Severus Alexander și a Iuliei Mamaea³², noi găsim mai credibilă alternativa Viminacium. P. Kos face o demonstrație numismatică destul de completă și argumentează ideea unui centru al sacerdoțiului provincial la Viminacium³³. Situația flaminilor din Moesia Superior ne ajută să aducem noi argumente în sprijinul acestei ipoteze.

²⁷ D. Fishwick a subliniat importanța promovării masive de către Vespasian a unor *municipia Flavia* în Spania, dotate cu dreptul latin. El leagă aceste măsuri administrative de instituția cultului imperial și de rolul pe care l-a avut acest împărat în răspândirea cultului în Betica și la reorganizarea sa în Hispania Tarraconensis și în Lusitania. A se vedea D. Fishwick, *Flamen Augustorum*, în *Harvard Studies in Classical Philology*, LXXIV, 1968, p. 310–311.

²⁸ R. Turcan, *op. cit.*, 1978, p. 1080. Majoritatea inscripțiilor care menționează *flamines* în Hispania Citerior sunt datate între Vespasian și Marcus Aurelius. G. Alföldy, *op. cit.*, 1973, p. 14.

²⁹ R. Turcan, *op. cit.*, 1978, p. 1081.

³⁰ D. Fishwick, *The Severi and the Provincial Cult of the Three Gauls*, în *Historia*, 22, 1973, p. 645.

³¹ *Sacerdos provinciae* sau *flamen provinciae* era ales de către membrii *concilium provinciae* și prezida reuniunile sale. A se vedea D. Fishwick, *op. cit.*, 2004, p. 211. În anumite provincii occidentale, preotul cultului imperial se numea *flamen provinciae*, în timp ce în provinciile dunărene, dar și în Africa sau Sardinia, este cunoscut ca *sacerdos provinciae*. În Africa, de exemplu, preotul cultului provincial s-a numit *Flamen Augusti provinciae Africae* de la Vespasian până pe la 110–112. După acest moment, el a devenit *sacerdos provinciae Africae*. A se vedea R. Duncan Jones, *The Chronologie of the Priesthood of Africa Proconsularis under the Principate*, în *ES*, V, 1968, p. 151–158 și mai ales D. Fishwick, *From Flamen to Sacerdos. The Title of the Provincial Priest of Africa Proconsularis*, în *BAParis*, 17 b, 1981 (1984), p. 337–344. Această diferență de titulatură este susținută de locul de celebrare a cultului. *Sacerdotes* oficiau *ad aram*, în timp ce *flamines* în temple. D. Fishwick, *op. cit.*, partea I, 2002, p. 19–21 și p. 217.

³² *CIL* III, 1688 = 8257 = *IMS* IV, 72. Ipoteza sediului *concilium provinciae* la Remesiana este veche. E. Kornemann, *op. cit.*, 1901, p. 132; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, Londra, Boston, 1974, p. 214.

³³ P. Kos, *The Provincia Moesia Superior in Viminacium*, în *ZPE*, 91, 1992, p. 209–214. După J. Deininger, termenul latin *provincia* (de fapt *concilium*), utilizat în provinciile din vestul Imperiului, corespunde termenului grec *koinon* pentru Est. Emisiunile monetare ale *koina* sunt strâns legate de cultul imperial sau de reuniunile consiliului provinciei. În ceea ce privește provinciile din vestul Imperiului, doar pentru Dacia s-au consemnat astfel de emisiuni. Cf. E. Kornemann, *Concilium*, în *RE*, IV, 1, 1901, p. 808; J. Deininger, *op. cit.*, 1965, p. 118. La Viminacium s-au găsit monede cu legenda *PMS COL VIM = P(rovincia) M(oesia) S(uperior) Col(onia) Vim(inacium)*. Aceste monede au apărut

Municipiile reprezentate în *concilium provinciae* au cunoscut un avânt remarcabil al cultului imperial municipal, fapt deja dovedit pentru provinciile occidentale³⁴. Situația inversă ni se pare absolut logică și normală. Dacă într-un oraș cultul municipal este bine reprezentat, contribuția acestui centru urban la afirmarea cultului provincial este evidentă. Prin urmare, considerăm Viminacium ca cel mai adecvat sediu al *concilium provinciae*, deci și al preotului cultului imperial provincial. Cu toate că pentru Moesia Superior lipsesc orice fel de informații despre titlul acestui preot, prin analogie cu alte provincii din zona dunăreană, putem presupune că, oficiind *ad aram*, se numea *sacerdos provinciae*³⁵.

În Moesia Inferior, Oescus este orașul cel mai bine reprezentat din punct de vedere al instituției flaminilor. Afirmarea cultului imperial se raportează direct la Traian, împăratul care a fondat colonia.

O situație foarte interesantă se constată dacă se face o comparație între Colonia Ulpia Oescus și Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa, orașe fondate în aceeași perioadă de către împăratul Traian. Dacă la Oescus cunoaștem trei *flamines*, dintre care doi din ordinul cavalerilor, pentru Sarmizegetusa dispunem de zece, dintre care trei cavaleri³⁶. Numărul destul de redus pentru orașul moesic se reflectă și în situația din provincii. Dacă în Dacia se cunosc 22 de *flamines*, în Moesia Inferior sunt doar patru. Care ar fi explicațiile acestei situații? S-ar putea raporta direct la poziția Daciei ca provincie de graniță în Imperiu și la necesitatea impunerii unui cult mai bine organizat? Care a fost relația între reprezentativitatea cultului imperial municipal și nivelul romanizării provinciilor? Cultul imperial era un instrument de consolidare a autorității romane sau a fost efectul unei vieți urbane active, așa cum se cunosc destule cazuri în provinciile Imperiului³⁷?

În ceea ce privește provincia Dacia, este foarte posibil să fi avut nevoie de un impuls suplimentar în tentativa de impunere a autorității romane. Iată o primă cauză probabilă a preocupării particulare de a promova instituțiile cultului imperial. În același context, nu credem că trebuie pierdute din vedere nici condițiile diferite de supunere a celor două provincii, nivelul colonizării, precum și nevoile și rolul armatei. De altfel, în istoria Imperiului Roman, religia și componentele sale au fost strâns legate de alte aspecte ale societății³⁸. Este suficient să amintim că ambasadorii diferitelor comunități erau adesea preoți ai cultului imperial³⁹. În plus, sărbătorile organizate în onoarea cultului erau urmate, la scurt timp, de petiții adresate împăratului. În stadiul actual al cercetării, nu putem decât să avansăm ideea generală că interese de natură politică și strategică din partea curții imperiale au dus la tratarea diferită a provinciilor situate de o parte și de alta a Dunării, atât în impunerea instituțiilor cultului imperial, dar și în ceea ce privește mai complexa problemă a urbanizării.

În ceea ce privește sediul sacerdoțiului provincial al Moesiei Inferior, soluția este, aparent, mai simplă, grație existenței a doi *sacerdotes provinciae* consemnați la Troesmis : **M(arcus) Ulp(ius) Antipater**⁴⁰ și **[Ti]b(erius) Vitales**⁴¹. Cu toate acestea, sunt și aici controverse.

Troesmis ca sediu al *sacerdos provinciae* și, implicit, al *concilium provinciae* este contestat din motive juridice. Orașul a devenit *municipium* în timpul lui Marcus Aurelius, sau mai precis în perioada de sfârșit a domniei sale⁴². Concluzia care se impune este că, până în acest moment, nu putea fi sediul unei instituții atât de importante precum *concilium provinciae*⁴³. În condițiile prezentate, Oescus apare ca o variantă viabilă. Singura colonie din Moesia Inferior îndeplinea toate condițiile, cu excepția notabilă a mărturiilor epigrafice, care pledează pentru Troesmis.

pe parcursul a 16 ani, de la Gordian al III-lea până la Valerian. Deci, emiterea monedei la Viminacium, sub autoritatea consiliului provincial, demonstrează că acest centru al Moesiei Superior era orașul de reședință al *concilium provinciae* și, implicit, al *sacerdos provinciae*.

³⁴ R. Etienne, *op. cit.*, 1990, p. 224.

³⁵ Pentru o dezbateră mai vastă asupra celebrării cultului imperial la nivel provincial de către *sacerdotes* în provinciile dunărene Dacia, Pannonia Inferior și Superior, a se vedea Fishwick, *op. cit.*, 2004, p. 167–169, notele 86 și 87.

³⁶ R. Ardevan, *op. cit.*, 1997, p. 48–49.

³⁷ T. Kotula, *Culte provincial et romanisation. Le cas des deux Mauretanies*, în *Eos*, 63, 1975, p. 391.

³⁸ G.J. Szemler, *Priesthoods and Priestly Careers in Ancient Rome*, în *ANRW*, II, 16, 3, 1986, p. 2314.

³⁹ S.R.F. Price, *The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge, 1989, p. 243.

⁴⁰ *CIL* III 6170 = 773 = *ISM* V, 151. Pentru comentarii legate de *cursus honorum* urmat de acest preot, a se vedea D. Fishwick, *op. cit.*, partea a II-a, 2002, p. 286–288.

⁴¹ *CIL* III, 7506 = *ISM* V, 194. Pentru informații suplimentare despre acest personaj și funcția sa a se vedea D. Fishwick, *op. cit.*, partea a II-a, 2002, p. 285–286.

⁴² Cel mai probabil către 177–180, când la tron era asociat și Commodus. Este în curs de publicare o importantă lege municipală, despre a cărei existență ne-a informat cu amabilitate domnul profesor W. Eck, căruia îi mulțumim.

⁴³ D. Fishwick, *op. cit.*, partea I, 2002, p. 180.

Se știe prea bine că Oescus a devenit *Colonia Ulpia* după războaiele împotriva dacilor și, ca o consecință logică, sediul consiliului provincial ar fi putut fi amplasat aici. Reprezentarea cultului imperial municipal argumentează această opinie. Am văzut atestați un *flamen perpetuus*, un *flamen Divi* și un al treilea *flamen coloniae* care era și cavaler. Trebuie să vedem, totuși, de ce inscripțiile care menționează pe cei doi *sacerdotes provinciae* provin de la Troesmis.

Cele două inscripții sunt datate: prima în a doua jumătate a secolului al II-lea și cealaltă în intervalul 218–222. Este important de subliniat că după domnia lui Marcus Aurelius, beneficiind și de statutul municipal, orașul Troesmis a cunoscut o importanță deosebită în zonă.

Așadar, după fondarea coloniei, ca o consecință normală, Traian a stabilit la Oescus centrul sacerdoțiului provincial. Avansarea Troesmisului la rang municipal, coroborată cu schimbările survenite la nivelul cultului imperial în întreg Imperiul și cu caracteristicile menționate deja pentru cele două Moesii în timpul Severilor, au făcut posibilă deplasarea sediului de la Oescus la Troesmis. Poate fi o explicație a prezenței celor doi *sacerdotes provinciae* la Troesmis, noul sediu al *concilium provinciae* din Moesia Inferior la o dată posterioară promovării sale. Un exemplu similar apare chiar în aceeași provincie. O deplasare a sediului structurii coordonatoare a comunității regionale a cetăților grecești, *Pentapolis* (respectiv *Hexapolis*) este binecunoscută în istoriografie. Cetățile grecești reunite în această „asociație”, probabil în timpul dominației romane, cu scopul de a celebra cultul împăratului, au fixat ca prim sediu al pontarhului cetatea Odessos. După dezvoltarea semnificativă a Tomis-ului, locația a fost mutată în acest oraș⁴⁴. Este foarte interesantă mutarea survenită, cu atât mai mult cu cât la Tomis se pare că își avea sediul și guvernatorul provinciei⁴⁵.

În ceea ce privește legăturile dintre *sacerdos provinciae* și guvernator, nu era obligatoriu ca cei doi să aibă aceeași locație. În Pannonia Superior, spre exemplu, sediul consiliului provincial era la Savaria, unde s-au descoperit trei inscripții cu mențiunea unor *sacerdotes provinciae*, în timp ce sediul guvernatorului era la Carnuntum⁴⁶.

În ceea ce privește femeile care oficiau în cadrul cultului imperial, nu se cunoaște nici o *flaminica* cu excepția unei *Αρχιερατική* de la Nicopolis ad Istrum⁴⁷, confirmată în timpul Severilor (vezi tabelul 1, nr. 8). De altfel, pentru ansamblul zonei dunărene se constată absența preoteselor cultului imperial. În schimb, pentru provinciile occidentale, este confirmat un număr destul de mare de *flaminicae*⁴⁸.

În concluzie, instituția flaminatului în provinciile Moesia Inferior și Superior este destul de puțin reprezentată. Oricum, monumentele, dedicațiile și manifestările pentru împăratul în viață, pentru familia imperială, *divi*, triada capitolină, zeița Roma, fac dovada unui cadru vivace de afirmare a cultului oficial al împăratului și al statului roman.

În general, în Imperiu, flaminatul era redus sub împăratul Iulian la un simplu titlu, apărând totuși urme ale manifestării sale până la Justinian⁴⁹. Pentru cele două Moesii, ultimele mărturii datează de la sfârșitul

⁴⁴ B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1898, p. 73; I. Stoian, *De nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont gauche*, în *Latomus*, 24, 1965, p. 70–89. În general pentru acest cult în orașele grecești din Moesia Inferior a se vedea și D.M. Pippidi, *Note de lecture*, în *St.Cl.*, XV, 1973, p. 163–181; idem, *Histria au Ier–IIIe siècle*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p. 141–150; E. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, în *Dacia*, NS, XIX, 1975, p. 151–160; A. Avram, M. Bărbulescu, M. Ionescu, *À propos des pontarques du Pont Gauche*, în *Ancient West and East*, vol. 3, nr. 2, 2004, Leiden, Boston, p. 354–364.

⁴⁵ R. Hensch, *Capita Provinciarum. Statthalterstize und Provincialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1997, p. 333.

⁴⁶ J. Fitz, *Concilia provinciae in Pannonien* în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik: Festschrift A. Betz* (ed. E. Weber, G. Dobesch), Viena, 1985, p. 262. Se precizează aici că în provinciile danubiene, amplasamentul *concilium provinciae* nu era niciodată identic cu orașul de reședință al guvernatorului. Această teorie este contrazisă chiar de către situația din Moesia Superior. Am văzut deja că Viminacium era cel mai probabil sediu al sacerdoțiului provincial și, totodată, locația de reședință a guvernatorului. A se vedea și R. Hensch, *op. cit.*, p. 336, care consideră Viminacium doar sediu al guvernatorului.

⁴⁷ Preoții cultului imperial din cetățile de constituție grecească, Nicopolis ad Istrum și Marcianopolis, vor face obiectul unui studiu special. Aceste cazuri trebuie raportate la situații similare din alte provincii, pentru că intuim o relație specială pe care credem că au avut-o cu membrii comunității grecești din provincia Moesia Inferior, *Pentapolis* (*Hexapolis*).

⁴⁸ Aceste *flaminicae* erau preotese ale cultului femeilor din familia imperială și nu neapărat soțiile flaminilor.

⁴⁹ M. Hirschfeld *op. cit.*, 1889, p. 417.

dinastiei Severilor, poate până la Gordian al III-lea. Asta nu înseamnă că acest cult a încetat să existe. Degradarea continuă și pierderea strălucirii anterioare a cultului, declinul vieții urbane și ruina elitelor au făcut imposibilă o confirmare documentară pentru epoca post-Gordian. De altfel, soarta cultului imperial și a instituțiilor sale este prezentată foarte plastic de R. Etienne : “Le culte impérial avait parfaitement dessiné une hiérarchie urbaine dans laquelle peu à peu s’est coulée l’Eglise”⁵⁰.

Tabelul I.

Nr.	Funcția	Numele	Alte funcții	Orașul	Datarea	Surse
1.	flamen m(unicipii) A(elii) V(iminacii)	M. Anton(ius) Ponticus	dec(urio) m(unicipii) A(elii) V(iminacii)	Viminacium	Anul 214	<i>CIL</i> III, 13805 = <i>IMS</i> II, 56 = <i>JÖAI</i> III, 1900, nr. 7.
2.	fl(amen) mun(icipii) Ael(ii) Vim(inacii)	C. Corn(elius) Pacatus	dec(urio) mun(icipii)	Viminacium	Sf. sec. al II-lea – înc. sec. al III-lea.	<i>IMS</i> II, 73 = <i>Spomenik</i> , LXXI, 1931, p.127-129, nr. 311.
3.	flamen m(unicipii)	M. Petr(onius) Rusticus	–	Viminacium	Anii 193-211	<i>CIL</i> III, 14217.2 = <i>IMS</i> II, 22.
4.	flamen perpet(uus)	M. Titius M(arci) fil(ius) Pap(iria) Maximus	Ilviralis iter(um) q(uin)q(uennalis) col(oniae), praef(ectus) saltus, patr(onus) fabr(um)	Oescus	Sf. sec. al II-lea – înc. sec. al III-lea.	<i>CIL</i> III, 14211.2 = <i>ILBulg</i> 16 = <i>AE</i> 1896, 117 = <i>AE</i> 1900, 25.
5.	flam(en) Divi [Traiani ?]	G. Sco[pius] Marcianu[s]	–	Oescus	Sf. sec. al II-lea – înc. sec. al III-lea.	<i>ILBulg</i> 75 ; <i>AE</i> 1957, 295.
6.	flamen col(oniae)	T. Flavius T(iti) f(ilius) Pap(iria) Valentinus, equitus Romanus	Ilviralis, praefectus saltus, patronus collegia fabrorum Oesc(ensium) et Apul(ensium), patronus coloniae Oescensium	Oescus	Anii 193–235	R. Ivanov, <i>T. Flavius Valentinus aus Colonia Ulpia Oescensium (cursus honorum)</i> , în <i>Römische Städte und Festungen an der Donau, Beograd, 16–19 Oktober 2003</i> , Belgrad, 2005, p. 219–222
7.	flamen Mu(nicipii) Tr(oesmensium)	C. Valerius Longinianus	qu(aestor) aed(ilis) (duum)vir Mu(nicipii) Tr(oesmensium)	Troesmis	Prima jumătate a sec. al III-lea.	<i>CIL</i> III, 6235 ; <i>ISM</i> V, 163.
8.	Ἀρχιερεία (Ἀρχιερατική)	Οὐλίπια Ἀγρειππεινα	–	Nicopolis ad Istrum	Anii 212–213	<i>IGBulg</i> II, 632, 633

⁵⁰ R. Etienne, *op. cit.*, 1990, p. 230.

BIBLIOGRAFIE

- Alföldy, G., *Flamines provinciae Hispaniae Citerioris*, Madrid, 1973;
- Alföldy, G., *Städte, Eliten und Gesellschaft in der Gallia Cisalpina. Epigraphische-historische Untersuchungen*, Stuttgart, 1999;
- Ardevan, R., *Les flamines municipaux dans la Dacie romaine*, în *Religio deorum. Actas del Coloquio internacional de epigrafía Culto y sociedad en Occidente*, Barcelona, 1997, p. 47–53;
- Ardevan, R., *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998;
- Avram, A., Bărbulescu, M., Ionescu, M., *À propos des pontarques du Pont Gauche*, în *Ancient West and East*, vol. 3, nr. 2, 2004, Leiden, Boston, p. 354–364;
- Beševliev, V., *Epigrafski prinosi (Contributions épigraphiques)*, Sofia, 1952;
- Beurlier, E., *Le culte impérial: son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, Paris, 1891;
- Castillo, C., *Los pontífices de la Bética. Religio Deorum*, în *Actas del Coloquio internacional de epigrafía Culto y sociedad en Occidente*, Barcelona, 1997, p. 83–93;
- Deininger, J., *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zu Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München, 1965;
- Dejardin, E., *Le culte de divi et celui de Rome et d'Auguste*, în *RPh*, III, 1879, p. 33–63;
- Dessau, H., *De sodalibus et flaminibus augustalibus*, în *EE*, III, 1877, p. 205–299;
- Doruțiu-Boilă, E., *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, în „Dacia”, NS, XIX, 1975, p. 151–160;
- Duncan Jones, R., *The Chronologie of the Priesthood of Africa Proconsularis under the Principate*, în *ES*, V, 1968, 151–158;
- Duthoy, R., *Recherches sur la répartition géographique et chronologique des termes sévir augustalis, augustalis et sévir dans l'Empire romain*, în *ES*, 11, 1976, p. 143–214;
- Duthoy, R., *Les augustales*, în *ANRW*, II, 16. 2, 1978, p. 1254–1309;
- Etienne, R., *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1958;
- Etienne, R., *Culte impérial et architecture à propos d'une inscription de Lacipo (Bétique)*, în *ZPE*, 43, 1981, p. 135–142;
- Etienne, R., *Le culte impérial, vecteur de la hiérarchisation urbaine*, în *Les villes de Lusitanie romaine. Hiérarchies et territoires, talence, le 8–9 décembre 1988*, Paris, 1990, p. 215–231;
- Farnaux, C., *Mercurus romain, les mercuriales et l'institution du culte impérial sous le principat augustéen*, în *ANRW*, II, 17, 1, 1981, p. 457–501;
- Fishwick, D., *Flamen Augustorum*, în *Harvard Studies in Classical Philology*, LXXIV, 1968, p. 299–312;
- Fishwick, D., *The Severi and the Provincial Cult of the Three Gauls*, în *Historia*, 22, 1973, p. 627–649;
- Fishwick, D., *From Flamen to Sacerdos. The Title of the Provincial Priest of Africa Proconsularis*, în *BAParis*, 17 b, 1981 (1984), p. 337–344;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*, Vol I. *Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, part 1, Leiden, New York, Kobenhavn, Cologne, 1987a;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol I. *Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire*, part 2, Leiden, New York, Kobenhavn, Cologne, 1987b;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol II, part 1. Leiden, New York, Kobenhavn, Cologne, 1991;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol II, part 2. Leiden, New York, 1992;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol III. *Provincial Cult*. Part 1, *Institution and Evolution*, Leiden, Boston, Cologne, 2002a;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol III. *Provincial Cult*. Part 2, *The Provincial Priesthood*, Leiden, Boston, Cologne, 2002b;
- Fishwick, D., *The Imperial Cult in the Latin West*. Vol III. *Provincial Cult*. Part 3, *The Provincial Centre. Provincial Cult*, Leiden, Boston, 2004;
- Fitz, J., *Concilia provinciae in Pannonien* în E. Weber, G. Dobesch (eds.), *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik: Festschrift A. Betz*, Viena, 1985, p. 257–265;
- Gagé, J., *Les sacerdotés d'Auguste et ses réformes religieuses*, în *MEFR* fasc. I–IV, 1931, p. 75–108;
- Gascou, J., *P. Iulius Liberalis, sacerdotalis provinciae Africae et la date du statut colonial de Thysdrus*, în *Antiquités africaines*, 14, 1979, p. 189–196;
- Geiger, F., *De sacerdotibus augustorum municipalibus*, Halle, 1913;
- Gočeva, Z., *Zum kaiserkult in Nicopolis ad Istrum*, în *Krise–Krisenbewusstsein–Krisenbewältigung. Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des 3. Jahrhunderts*, Halle, 1988, p. 24–28;
- Gočeva, Z., *Der Imperatorenkult in Moesia Inferior und das Problem der Romanisierung*, în *Balkanica Posnaniensia* 5, 1990, p. 139–150;

- Gočeva, Z., *Il culto imperiale a Novae*, în *Limes, Studi di storia* 5, 1994, p. 101–105;
- Gočeva, Z., *Kaiserkult in Nicopolis ad Istrum*, în *The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Târnovo 26–30 July 2000)*. Sofia, 2002, p. 85–90;
- Gradel, I., *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford, 2002;
- von Herz, P., *Bibliographie zum römischen Kaiserkult (1955–1975)*, în *ANRW* II, 16, 2, 1978, p. 833–910;
- Hensch, R., *Capita Provinciarum. Statthaltersitze und Provincialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, Mainz, 1997;
- von Hesberg, H., *Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult*, în *ANRW* II, 16, 2, 1978, p. 911–995;
- Hirschfeld, M., *Contribution à l'histoire du culte impérial chez les romains*, în *Revue epigraphiques du midi de la France*, 51, 1888, p. 398–402;
- Hirschfeld, M., *Le culte impérial chez les romains*, în *Revue epigraphiques du midi de la France*, 52, 1889, p. 413–418;
- Ivanov, T., *Die neuesten Ausgrabungen in Oescus*, în *Das Altertum* 23, 1977, p. 40–48;
- Ivanov, R., *T. Flavius Valentinus aus Colonia Ulpia Oescensium (cursus honorum)*, în *Römische Städte und Festungen an der Donau, Beograd, 16–19 oktober 2003*, Belgrad, 2005, p. 219–222;
- Jarrett, M. G., *Decurions and Priests*, în *American journal of philology* 92, 1971, p. 513–538;
- Jullian, C., *Flamen*, în *D.A.* II², 1896, p. 1156–1188;
- Kahn, L., *Hermès, la frontière et l'identité ambiguë*, în *Ktéma* 4, 1979, p. 201–211;
- Kornemann, E., *Concilium*, în *RE* IV, 1, 1901a, p. 802–830;
- Kornemann, E., *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte*, în *Klio* 1, 1901b, p. 51–146;
- Kos, P., *The Provincia Moesia Superior in Viminacium*, în *ZPE*, 1992, p. 209–214;
- Kotula, T., *Culte provincial et romanisation. Le cas des deux Mauretanies*, în *Eos* 63, 1975, p. 389–407;
- Ladage, D., *Städtische Priester- und Kultämter im lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit*, Cologne, 1971;
- Ladage, D., *Soziale Aspekte des Kaiserkultes*, în *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Cologne, 1980, p. 377–388;
- Lassere, J.-M., *Manuel d'épigraphie latine*, Paris, 2005;
- Liebenam, W., *Städtverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900;
- Mason, H. J., *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*, Toronto, 1974;
- Mirković, M., *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Belgrad, 1968;
- Mócsy, A., *Gesellschaft und Romanisation in der römischer Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970;
- Mócsy, A., *Pannonia and Upper Moesia*, Londres – Boston, 1974;
- Mommsen, Th. *Gesammelte Schriften* VIII, Berlin, 1913;
- Mrozewicz, L., *Municipalaristokratie in Moesia Inferior*, în *Eos*, LXX, 1982, p. 299–318;
- Mrozewicz, L., *Arystokracja municypalna w Rzymskich Prowincjach nad Renem i Dunajem w okresie wczesnego cesarstwa*, Poznań, 1989;
- Mrozewicz, L., *Municipalgesellschaft und römische Ritter. Das Beispiel der Nordprovinzen des römischen Reiches*, în *L'ordre équestre. Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du colloque international de Bruxelles-Leuven, 5–7 octobre 1995. École Française de Rome, 1999, 31–78;
- van Nuffelen, P., *Le culte royal de l'empire de Séleucides: une interprétation*, în *Historia*, 53, 3, 2004, 278–301;
- Pick, B., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1898;
- Pippidi, D. M., *Note despre cultul imperial*, în *Revista clasică*, II, 1930, 25–35;
- Pippidi, D. M., *Ein Augustus Tempel in der Dobrudscha*, în *JÖAI*, 44, 1957 (1959), 229–238;
- Pippidi, D.M., *Note de lectură*, în *St.Cl.* XV, 1973, p. 163–181;
- Pippidi, D.M., *Histria au I^e–IIIe siècle*, în *Dacia* N.S. XIX, 1975, p. 141–150;
- von Premerstein, A., Vulić, N., *Antike Denkmäler in Serbien*, în *JÖAI*, 3, 1900, 105–178;
- Price, S.R.F., *The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge, 1989;
- Prigent, P., *Le culte impérial au Ier siècle en Asie Mineure*, în *Revue historique Phil. et Rel.* 55, 1975, 215–235;
- Sokolowski, F., *Caractère du culte des monarques hellénistiques*, în *Eos* XLII, 1947, 169–174;
- Stoian, I., *De nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont gauche*, în *Latomus* 24, 1965, 70–89;
- Szemler, G.J., *Priesthoods and Priestly Careers in Ancient Rome*, în *ANRW* II, 16, 3, 1986, 2314–2331;
- Tondriau, J., *Bibliographie du culte des souverains hellénistes et romains*, în *Bulletin ass. G. Budé*, 1948, 105–125;
- Trousset, P., *Mercure et le limes : à propos des inscriptions de Kriz (sud Tunisien)*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III 13. Internationalen Limes Kongreß. Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, 661–669;
- Tudor, D., *Le organizzazioni degli Augustales in Dacia*, în *Dacia*, N.S., VI, 1962, 199–214;
- Turcan, R., *Le culte impérial au IIIe siècle*, în *ANRW*, II, 16, 2, 1978, 996–1084;
- Velkov, V., Atanasova, J., *Latinski nadpisi ot Raciarija*, în *Bulletin de l'institut d'archéologie* XXX, Sofia, 1967, 143–156;

LES FLAMINES MUNICIPAUX ET LE CULTE IMPÉRIAL EN MÉSIE INFÉRIEURE
ET EN MÉSIE SUPÉRIEURE

RÉSUMÉ

Le but de cette étude est de reconstituer, conformément à des sources épigraphiques, l'image véridique des flamines comme officiants du culte impérial dans les deux Mésies et la représentativité de cette catégorie sacerdotale dans les centres urbains.

Pour les deux provinces romaines on constate seulement sept flamines municipaux : trois à Viminacium, dans la Mésie Supérieure, deux à Oescus et un à Troesmis, dans la Mésie Inférieure.

L'existence confirmée de trois flamines à Viminacium justifie qu'en ce qui concerne les institutions du culte impérial Viminacium était la cité la mieux représentée de Mésie Supérieure, ce qui nous fait considérer cette cité la plus adéquate pour être le siège du prêtre du culte impérial provincial. Bien que pour Mésie Supérieure quelque témoignage sur le titre de ce prêtre nous manque, par analogie avec les autres provinces du territoire danubien, on pourrait supposer que le prêtre du culte impérial se nommait *sacerdos provinciae*.

En Mésie Inférieure, Oescus est la ville le mieux représentée de point de vue de l'institution du flaminat, mais, en ce qui concerne le siège du sacerdoce provincial, à Troesmis a été confirmé l'existence de deux *sacerdotes provinciae*. La conclusion qui paraît s'imposer est que le siège de *concilium provinciae* en Mésie Inférieure pourrait être à Troesmis, dans une période suivante de son promotion, c'est-à-dire après 177–180, et le centre a été déplacé d'Oescus.

En conclusion, l'institution du flaminat dans les provinces de Mésie Inférieure et Supérieure est assez peu représentée. Pourtant, les monuments, les dédicaces et les manifestations pour l'empereur vivant, la famille impériale, les *divi*, la triade capitoline, la déesse Rome font la preuve d'un cadre vivant d'affirmation du culte officiel de l'empereur et de l'État romain.